

**СВОЄРІДНІСТЬ ФОРМ ХРОНОТОПУ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО
«ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО»**

У статті на матеріалі роману Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» проаналізовано ключові хронотопічні образи твору, а також їхнє функціональне навантаження, з'ясовано особливості часо-просторової організації твору й визначено хронотопічну вісь, навколо якої й розгортаються події роману.

Ключові слова: *хронотоп, образ, замкнений та відкритий простір, хронотопічна вісь роману, хронотоп порогу, часо-просторові координати образу.*

В статье на материале романа Лины Костенко «Записки украинского самашедшего» проанализированы ключевые хронотопические образы произведения, а также их функциональная нагрузка, выясняются особенности временно-пространственной организации произведения и определена хронотопическая ось, вокруг которой и разворачиваются события романа.

Ключевые слова: *хронотоп, образ, замкнутое и открытое пространство, хронотопическая ось романа, хронотоп порога, временно-пространственные координаты образа.*

This article on the material of the novel «Notes by Ukrainian Madman» by Lina Kostenko analyses the main chronotopic images, their functional meaning. There were clarified features of time-spatial organization of this literary work and defined chronotopic axis around which the events of the novel unfold.

Key words: *chronotop, image, closed and open space, chronotop of the threshold, temporal-spatial coordinates of the image.*

Перший прозовий твір української поетеси-шістдесятниці Ліни Костенко став справжньою подією в сучасній українській літературі. Його презентація відбулася 17 грудня, напередодні дня Святого Миколая.

Безперечно, роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» – твір суперечливий, як за своїм змістом, так і за формою. У багатьох відгуках письменниці закидали надмірну песимістичність, депресивність, відзначали необізнаність у сучасній комп'ютерній термінології, наголошували на невиразності образу головного героя. Проте байдужим цей твір не полишив нікого, що досить легко пояснити: у стрічках новин, які так прискіпливо колекціонує головний герой, відбивається картина сучасної дійсності, «Україна як вона є», усе людство в його божевіллі,

жорстокості й непередбачуваності. Письменниця не дає порад чи панацей: вона показує світ, не прикрашаючи його, проте це не холодне анатомування дійсності. Все, про що говорить Ліна Василівна, стосується її особисто, болить їй – і вона хоче донести цей біль до кожного з нас, змушуючи замислитися над тим, що ж чекає на все людство й Україну.

Роман Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» є спробою створити хроніку сучасності через призму свідомості «середньостатистичного» українця, який намагається не збожеволіти у світі, що перебуває у стані імплозії, «вибуху всередину» (за Жаном Бодрійяром). Головний герой роману, який і є оповідачем, пояснює це так: «Цікаво, чи хтось на світі веде діяріуш людства? Не свій особистий щоденник, не мемуари і спогади, не історію держав і народів, а саме діяріуш, запис дій і подій, компендіум фактів, щоб хоч щось збереглося в пам'яті, що діялося на цій планеті. Бо ж пропаде, щезне, висвистить, і то ж не вітрами Історії, а через кватирку на кухні» [5]. Звідси – незвичайна часо-просторова організація твору, специфічний хронотоп кожного з персонажів.

Як відомо, хронотоп, за М. Бахтіним, – «організаційний центр основних сюжетних подій роману» [2, с. 235]. Час і простір зливаються воедино, перетікаючи й формуючи один одного: «час згущується... стає художньо зримим; простір же інтенсифікується, втягується у плин часу, сюжету, історії. Ознаки часу розкриваються у просторі, і простір осмислюється й вимірюється часом» [2, с. 240].

Романний час у «Записках українського самашедшого» неперервний, чіткими є хронологічні рамки дії, що розгортається у творі (приблизно за місяць до початку 2001 року – грудень 2004 року). Це зумовлено специфічною формою роману: головний герой вирішує «розвантажити психіку» [5] й починає вести своєрідний щоденник, куди занотовує як події з власного життя, так і з життя «всього світу», що дозволяє говорити про «Записки українського самашедшого» як про літопис сучасності.

Як категорія час у романі амбівалентний. На початку твору оповідач зауважує: «Час неосяжний, коли він категорія Вічності. А звичайний наш час, повсякденний, мигтить-мигтить, його завжди не вистачає. Він летить, мов експрес, не встигнеш озирнутися, а ти вже вчорашній» [5], протиставляючи таким чином буденність і Вічність, що химерно переплелися в сучасному світі, поняття якого двоїсті й змінні, перебувають у постійному рухові, у динамічному розвитку.

Ключовим є у романі хронотоп порогу, який, за Бахтіним, доповнюється й конкретизується хронотопами кризи та життєвого зламу [2]. У «Записках українського самашедшого» такою межею є зміна двох тисячоліть. Сучасний героєві світ перебуває у кризовому стані, загострюються суспільні протиріччя, як в Україні, так і в цілому світі, тому на прийдешнє ХХІ століття покладаються великі надії: «урочистий момент в історії людства — Міленіум! — всі ми зупинимось перед його порогом, витремо порох своїх підшов і оновимось душею. Все-таки тисячоліття буває

раз на тисячу років. Час натягується, як тятива, але не в руках Купідона» [5]. Новий 2001-й рік для головного героя є не лише межею між часовими відтинками, якими б значущими вони не видавалися, але й межею душевною, межею у свідомості, завершенням одного й початком іншого шляху, як для кожної окремої людини, так і для всієї України, і ширше – для всієї планети Земля. Відбувається перехід у виміри внутрішнього світу героя, у його особистісний часопростір. Попереднє ХХ століття, що відходить, для оповідача персоніфіковане, там лишилися «дорогі мені люди. І моя мати. І мої молодші від мене теперішнього, невідомо де поховані, на Заході й на Сході, діди. І Едіт Піаф — «горобчик» — махає мені рукавом недов'язаного светрика. І Генріх Бьолль. І Камю. І Маленький Принц з Екзюпері. Вони мені всі махають руками, і я сам махаю собі рукою, і хочеться кожний день затримати, і роздивитись, і провести очима...» [5]. Звідси й починається справжня точка відліку твору – з нового тисячоліття, яке нічим не відмінне, – на перший погляд, – від століття минулого: ті ж самі війни, теракти, та ж сама облуда й зрада в українському політикумі, ті ж страждання мільйонів у глобальному масштабі. Час не змінився – не змінилися й люди.

Простір, що є невід'ємним структурним елементом хронотопічної організації твору, в «Записках українського самашедшого» теж двоплановий. Найяскравіше у тексті заявлено топос оселі, домівки, який символізує особисте життя й особистісний простір, говорячи мовою сучасних реалій, що введений у контекст глобальний, у всесвітній простір. Щоденні світові події, які головний герой детально фіксує, розширюють і в той же час інтенсифікують його власний простір до масштабів України й цілої планети.

Квартира героя твору – його особистісний замкнений простір – знаходиться у звичайному київському будинку: «вікна моєї квартири світяться. Знадвору вони тепліші, ніж зсередини» [5]. Але навіть це, здавалось би, стале уявлення про сучасну домівку (сформоване за радянської влади поняття «двору») також зазнає змін: «голоси нашого двору — це окрема тема. Колись, у моєму дитинстві, дзвеніли чудесні дитячі голоси <...>. Потім відбулися всілякі обміни, продаж, родинні передислокації, хтось помер, хтось переїхав, і так швидко до неспізнанності інша стихія затопила наш двір. Тепер побільшости чутно лайку, дефективний суржик і мат. Часом виє чиясь іномарка» [5].

Домівка головного героя протиставляється споконвічній українській хаті як символу народу. Проте минуле плинне й неблаганне: поліська хата тещі головного героя лишилася у зоні відчуження, тобто відходить у небуття: «село мертве, все розграбоване, у хаті сволок упав, на горищі росте трава. Кладовище все в бур'янах» [5]. Хата – суто український знак родинного вогнища, символ рідної землі, Батьківщини, роду, відтак – і зв'язок з померлими, і єдність зі Всесвітом [1]. Отже, рвуться органічні зв'язки народу зі своїм минулим, атрофується й «відчужується» його історична пам'ять. Тому поодиноким буде повернення до минулого й тимчасове відновлення традицій: лише одного разу, на Різдво, у міську квартиру приходить

прадавній, «хатній» український дух: «Свят-вечір ми посиділи тихо, після першої зірки. Теща зварила кутю з товченої пшениці, узвар. Ми з малим натерли маку її раритетним макогоном» [5], проте відмирання минулого невідворотне: невдовзі помирає теща головного героя. Такий відхід у минуле можна трактувати як варіант переходу до майбутнього й зміну закритого простору відкритим – Чорнобилем.

На наш погляд, хронотопічною віссю твору слід вважати образ Чорнобилю, оскільки для оповідача він є атомним знаком страждання й символом його минулого. Його матір разом з її хоровою капелю відправляли у зону співати для евакуаторів. Невдовзі після цього вона захворіла на рак і померла: «Чорнобильці мруть по максимуму, сорок-п'ятдесят тисяч щорічно, це в самій лише Україні. Пік захворювання на рак щитовидної залози прогнозують на 2005 рік» [5]. Образи Чорнобилю й «зони відчуження» є узагальнюючими й перетворюються на символ всієї України.

Образу Чорнобилю як символу страждання протистоїть не менш важливий хронотопічний образ Майдану Незалежності як символ спільності, єдності людей, їхньої історичної пам'яті, що обумовлює культурний код міста: «Зроду майдан, площа були відкритим місцем. Майдан за означенням — простір. Осердя міста, його історичний центр, куди впадають вулиці, як артерії, де пульсує сучасність у скронях історичної пам'яті» [5]. Але поступово Майдан змінюється зовні: «Довкола залють ковзанку, а всуціль під Майданом залізні кроти цивілізації вириють триярусний бункер для підземної барахолки загальною площею в три стадіони. Так що наметів уже не поставиш. Саму згадку про них стирають з лиця землі. А заодно вже й історичний центр старовинного міста» [5]; його намагаються перебудувати, створити замість нього симулякр – порожній образ, що не мав би за собою жодного оригіналу, а відтак – і змісту.

В образах Майдану та Чорнобилю реалізовано відкритий простір, що є зв'язком головного героя з українським світом і усвідомленням свого місця в ньому.

Образ Майдану дихотомічний, його внутрішня значимість і духовний потенціал протистоять його формальному зовнішньому перетворенню. Мітинги й протести на центральній площі країни як форма боротьби опозиційних сил з владою є лейтмотивом роману. Побіжно згадується «революція на граніті», що була кроком до здобуття Україною незалежності у 1991-му році й під час якої головний герой познайомився зі своєю дружиною. Але тепер, «на тому ж граніті, де голодували студенти одинадцять років тому» [5], забивають кілки для нових наметів, і звук цей героєві подібний до звуку цвяхів, що забивають у віко труни, – цей звуковий образ є символом смерті свободи. Проте саме з Майдану починається народження нової волі, за яку люди готові стояти до кінця: «Маніфестації не вщухають. Люди їдуть і йдуть зі всіх кінців України» [5].

Майдан у сприйнятті головного героя переростає у символ національної свободи й незламності людського духу: «Він тепер, як велике

серце Києва — гуготить, пульсує, б'ється у ритмі барабанів Революції» [5]. Для оповідача Майдан перетворюється на знак останньої надії, із ним герой роману пов'язує магістралі розвитку країни в майбутньому: «Я зрозумів, що моє життя закінчилося. Що України вже більше ніколи не буде. І я пішов на Майдан» [5]. Це ще один варіант реалізації хронотопу порогу в романі: життя головного героя відтепер ділиться на минуле, що лишилося з Чорнобилем, і майбутнє, яке пов'язане в його свідомості з Майданом.

Часопростір образу головного героя чіткіше виокреслюється у зіставленні з іншими персонажами роману: його найкращий друг, який проживає у Каліфорнії, колишній однокласник «Лев, інвертований на пустелю», батько та зведений брат. Жоден зі згаданих вище персонажів не має власного імені, але кожному притаманні власні часо-просторові координати. При цьому в образах батька й зведеного брата чітко простежується часова домінанта, образи ж «Лева, інвертованого на пустелю» й друга з Каліфорнії пов'язані з просторовим уявленням про них головного героя.

Так, «Лев, інвертований на пустелю» — персонаж, свідомість якого просторово означена й задана з самого початку. Він, за словами оповідача, «надто категоричний і жовчний. Він зневажає суспільство. Він не любить українців як націю. Сам національно не акцентований, ідентифікує себе зовсім з іншим спектром проблем. <...> Він препарує проблеми жорстко і без сентиментів, а якою мовою, це для нього не суттєво. Може українською, може російською. І так само англійською» [5].

Пустеля традиційно є символом людської самотності, іноді — душевної пустоти, проте у своєму романі Ліна Костенко переосмислює цей топос, вкладаючи в нього ще один значеннєвий код — людина без почуттів і без усвідомлення власної національної належності. «Лев, інвертований на пустелю» є людиною без коріння, що породжує в ньому байдужість і дозволяє висловлювати холодні безсторонні критичні судження.

Найближчий друг головного героя, як уже згадувалося, емігрант, який проживає відтепер у Каліфорнії, точніше — у Силіконовій долині, що є новітнім символом розвитку науки й техніки, а відтак — і знаком особистісного процвітання. Каліфорнія перетворюється для оповідача уявленням про щасливе безтурботне життя, відірване від українського ґрунту й українських проблем, з якими проводиться постійна паралель: «Заздрю своєму другові, який тепер в Каліфорнії, — у нього там повен двір троянд. А тут купиш однеєчку, урвеш від тої зарплати, а дружина тільки очима поведе: “Ну, навіщо? Краще б малому щось купив”» [5].

Батько головного героя — «шістдесятник, з тих менш помітних тихих пасіонаріїв, яких не згадують у обіймах. Він досить відомий перекладач, тобто як відомий? У нас всі невідомі» [5]. Він належить до вже минулого, забутого покоління людей, які свого часу були совістю й честю суспільства: «заангажовані в добро, в справедливість, в поняття честі й солідарності. Крізь них ніби світилася Україна, відтак не виникало сумніву, що вона є» [5].

Батько оповідача лишився в минулому – його часо-просторові координати – Київ часів шістдесятництва.

На противагу батькові, його прийомний син Тінейджер – дитя новітнього часу, «вундеркінд <...>, спокійний, іронічний, дивиться на мене, як із космосу, і жодних позивних» [5]. Зведений брат головного героя абстрагований від дійсності: «у своїх навушниках, зі своїм сіді-плеєром, він сидить як гість із моєї зірки Альгерат» [5]. Його прізвисько – Тінейджер – у перекладі англійською значить «підліток», за ним майбутнє, оскільки він є типовим представником нового покоління, відстороненого, незалежного й у чомусь байдужого до всього, що відбувається довкола. Тінейджер є знаком прийдешнього часу.

Образ Тінейджера розкривається чіткіше завдяки топосу простору віртуальної держави на острові Косумель, створеної підлітком. Сам острів насправді існує, є конкретним реальним місцем, проте поступово набуває вторинного, символічного значення, будучи перенесеним у комп'ютерний, штучний світ. Тропічний острів Косумель, на якому існує віртуальна держава, є для головного героя роману місцем «добре там, де нас нема», де можна уникнути всіх проблем реальності: «Я, коли чую такі реляції, хочу у віртуальну країну на острові Косумель» [5].

Головний герой стоїть на помежів'ї між цими антиномічними парами образів: він на шляху з минулого в майбутнє (ці часові категорії втілені в антиномічній парі образів: батько головного героя – Тінейджер), він балансує між цинічно-байдужим та самодостатньо-байдужим типами сприйняття дійсності (репрезентованими відповідно «Левом інвертованим на пустелю» – другом з Каліфорнії).

Проте існує один образ, що об'єднує всіх аналізованих нами героїв роману, – це Майдан, який символізує для них майбутнє України, упевненість у власному завтрашньому дні, свободу, віру в ідеали, які, здавалось, зникли назавжди. У кожного з героїв твору з Майданом були пов'язані свої сподівання, передчуття й уявлення про майбутнє: на Майдані, поруч з головним героєм, стоять і байдужий колись до всього, крім держави на острові Косумель, Тінейджер, і старий хворий батько, і «Лев, інвертований на пустелю», який працює в революційному штабі. Навіть друг з Каліфорнії з початком Майдану збирається повернутися в Україну.

У романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» йдеться про важливі суспільно-політичні зрушення як у житті України, так і цілого світу, що вступив у нову фазу свого розвитку – у третє тисячоліття. Письменниця намагається визначити вектор руху нашої країни в подальшому. Для неї – це рух від минулого до майбутнього, від Чорнобилю, що став атомним знаком страждання нації, до Майдану часів Помаранчевої революції, звідки, на думку Ліни Василівни, й має починатися новий шлях нової України, адже саме на Майдані населення України стало нацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багнюк А. Символи українства : [Текст] / А. Багнюк. – Тернопіль : Новий колір, 2007. – 828 с.
2. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике : [Текст] / М. Бахтин // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. — М. : Худож. лит., 1975. — С. 234-407.
3. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция : [Текст] / Ж. Бодрийяр. – Режим доступа : http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml.
4. Гинзбург Л. О литературном герое : [Текст] / Л. Гинзбург. – Л. : Советский писатель, Ленингр. отд-ние, 1979. – 224 с.
5. Костенко Л. Записки українського самашедшого : [Електронний ресурс] / Л. Костенко. – Режим доступа : <http://ukrknighta.org.ua/ukrknighta-text/794/>.